

ՀՏԴ 398 (282)

Լեզվաբանություն

**ԱՐՑԱՍԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԲԱՐԲԱՌԸ «ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ
(Նվիրվում է «Ազգագրական հանդեսի» հիմնադրման 120-ամյակին)**

Արմեն ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր- ազգագրություն, բանահյուսություն, բարբառ, հանդես, ժողովածու, ուսումնասիրություն, հոդված, տառադարձություն, խմբագիր, հեղինակ

Ключевые слова: этнография, фольклор, диалект, журнал, коллекция, исследование, статья, транскрипция, редактор, автор.

Keywords: ethnography, folklore, dialect, journal, collection, research, article, transcription, editor, author.

А. Саркисян

**ЭТНОГРАФИЯ, ФОЛЬКЛОР И ДИАЛЕКТ АРЦАХА НА СТРАНИЦАХ
ЖУРНАЛА «АЗГАГРАКАН АНДЕС»**

В данной статье рассматриваются этнографические, фольклорные и диалектные материалы Арцаха, напечатанные в разных изданиях журнала «Азгагракан андес» Е. Лалаяном. Особое внимание обращено на этнографический сборник «Варанда» под редакцией Е.Лалаяна и фольклорный сборник «Из устной литературы Варанды» под редакцией А. Дадяна, в первой из которых дана общая этнографическая характеристика провинции Варанда, во второй - национальные песни, джангюлюмы (частушки), из разных деревень Арцаха в период конца 19 и начала 20 веков, собранные А. Дадяном и Д. Дадяном.

A. Sargsyan

**ARTSAKH ETHNOGRAPHY, FOLKLORE AND DIALECT IN THE PAGES OF
«AZGAGRAKAN HANDES»**

In this article the ethnographical, folklore, dialectal materials of Artsakh which are printed in different books of §Azgagrakan handes\ established by E. Lalayan are analyzed. Special attention is paid to §Varanda\ ethnographical collection edited by E.Lalayan and §From Varanda oral literature\ folklore collection by A.Dadyan, the first one gives the total ethnographical description of Varanda province and the second one includes national songs called jangyulums, collected by A.Dadyan and D.Dadyan from different villages of Artsakh at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries are presented.

Հողվածուի քննության են առնվում Ե. Լալայանի հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր գրքերում տպագրված Արցախի ազգագրական, բանահյուսական, բարբառային նյութերը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Ե. Լալայանի խմբագրությամբ հրատարակված «Վարանդա» ազգագրական և Ա. Դադյանի «Վարանդայի բանառ գրականությունից» բանահյուսական ժողովածուներին, որոնցից առաջինում տրված է Վարանդայի գավառի ազգագրական ամբողջական նկարագիրը, իսկ երկրորդում ընդգրկված են Ա. Դադյանի և Դ. Դադյանի կողմից 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին Արցախի տարբեր գյուղերից գրառված ժողովրդական վիճակի երգերը՝ ջանգյուլումները:

Հայ ազգագրության պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր 1896 թվականին նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ Շուշի քաղաքում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսը», որով էլ «հիմք դրվեց հետագա ժողովրդագիտական ուսումնասիրությունների համար»¹: Կարճ ժամանակում հանդեսի շուրջն են համախմբվում անվանի մտավորականներ Մ. Աբեղյանը, Լեոն, Ստ. Մալխասյանը, Հր. Աճառյանը, Թ. Թորամանյանը, Ե. Շահագիրը, Խ. Սամվելյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Վ. Փափազյանը, Գ. Լևոնյանը և շատ ուրիշներ, որոնք, նաև ակտիվ աշխատակցելով հանդեսին, տպագրում են ժողովրդագիտական մնայուն արժեքներ ներկայացնող իրենց ուսումնասիրություններն ու ժողովածուները: Լավ գիտակցելով իր նպատակի կարևորությունը, այն է՝ հրատարակել հայ ժողովրդին, նրա պատմությանը,

¹ Խեմսյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 343

տնտեսական դրությանը, մշակույթին վերաբերող նյութեր, եվրոպական բարձրագույն կրթությունն ստացած և առաջավոր երկրների գիտությանը քաջատեղյակ Ե. Լալայանը իր ձեռնարկությունը համարում է ոչ թե անհատական, այլ ամբողջ առաջավոր դասակարգի գործ. «Մենք չենք խոստանում հրաշքներ գործել, որովհետև այս ձեռնարկությունն անհատական գործ չէ և սոսկ մինի տաղանդից չէ կախուած. ազգի ուսումնասիրությունն ամբողջ առաջաւոր դասակարգի գործն է. երբ ժողովուրդը սիրով կը բանայ իւր սիրտն ազգագրի առաջ, երբ վերջինս կը լուսանկարէ նրան իւր բոլոր ճշտութեամբ, երբ կանխակալ և կուսակցական գաղափարները չեն պղտորիլ ոչ ժողովրդի և ոչ հետազօտողների միտքը, մեր հանդէսը կը դառնայ ժողովրդական կեանքի մի ճշմարիտ հայելի, մի շտեմարան...»¹: Պատահական չէ, որ հանդէսի առաջին համարը սկսվում է «Համառոտ տեսութիւն հայ ազգագրութեան» բաժնով, որտեղ խմբագիրը, ըստ արժանվոյն գնահատելով հայ ժողովրդի հոգեկան ու մտավոր կյանքն արտահայտող ուսումնասիրությունների հեղինակ-մատենագիրների աշխատանքը, առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում հայ ազգագրության առանձին գոհարների արժեքին, դրանց ուսումնասիրման և պահպանման անհրաժեշտությանը:

Հանդէսի խմբագրությունը շուտով տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ լույս են տեսնում երկրորդ և հաջորդ համարները: Ընդհանուր առմամբ 1896-2016 թթ. տպագրվում է հանդէսի 26 գիրք, որտեղ լավագույնս ներկայացվում են հայ և առանձին ազգագրական շրջանների ազգագրական, բանահյուսական, բարբառագիտական, հնագիտական և տարաբնույթ այլ ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ, նյութեր:

«Ազգագրական հանդէսի» հիմնադրումը և նրա առաջին գրքի լույս ընծայումը Շուշիի Մահտեսի Հակոբյանի տպարանում առանձնակի կարևորություն ունեցավ Արցախի և մասնավորապես Շուշիի հոգևոր կյանքում, որը 19-րդ դարի վերջին իր նշանակությամբ համարվում էր Անդրկովկասի երրորդ քաղաքը², և որտեղ բուռն վերելք էին ապրում հասարակական կյանքը, մշակույթն ու կրթությունը: Պատահական չէ, որ հենց Շուշիում, իր շուրջը համախմբելով Արցախի մի խումբ մտավորականների, Ե. Լալայանը գավառի տարբեր բնակավայրերից կարճ ժամանակում հավաքում է ազգագրական հարուստ նյութ, որն էլ խմբագրելով, լրացնելով և ամբողջացնելով Վարանդայի վերաբերող տարբեր լեզուներով հրատարակված և արխիվային ձեռագիր նյութերով ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկություններով կազմված մի շարք աղյուսակներով ու տախտակներով, «Վարանդա» ընդհանուր խորագրով հրատարակում է հանդէսի երկրորդ և երրորդ գրքերում³:

Բ գրքում տեղադրված ժողովածուի բաժինների մեծ մասի նյութերը հավաքել է Ե. Լալայանը: Որպես հեղինակներ են նշված նաև Լ. Աթաբեկյանը՝ «Ստատիստիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)», Ղ. Տեր-Ղազարյանը՝ «Տնտեսական դրություն», Վ. Յ.-ն՝ «Տղաբերք և կնունք», Բ. Ա.-ն՝ «Ընտանեկան կեանք», Յ. Տեր-Հովհաննիսյանը՝ «Հիվանդություն և բժշկություն»:

Ժողովածուն սկսվում է «Մի երկու խոսք Վարանդայի պատմական անցեալի մասին» բաժնով⁴, որտեղ տրվում է Վարանդա գավառի համառոտ պատմությունը, առանձին անդրադարձ է կատարվում Ամարաս վանքին:

«Վարանդայի տեղագրությունը»⁵ բաժնում հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով ներկայացնում է գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, լճերը, աղբյուրները, քարայրերը (Հունտի կարան, Շմանեք, Ավանա կարան, Որվան կարան, Ծծքարի կարան), կլիման, բուսական և կենդանական աշխարհը, հանքերը, Շուշի քաղաքը և նշանավոր գյուղերը

¹ «Ազգագրական հանդէս», Շուշի, 1896, Ա գիրք, էջ 5

² **Нагорный Карабах (историческая справка)**, Ереван, 1988, с. 83

³ Լալայան Ե., **Վարանդա. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար**, «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 5-244, **Վարանդա, նշանաւոր տօներ**, «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, էջ 338-349

⁴ Բ գիրք, էջ 5-8

⁵ Նույնը: էջ 9-53

(Ավետարանոց, Շոշու գյուղ, Կյունի ճարտար, Սարուշեն, Վարազաբուն, Նոր Թաղլար), նշանավոր վանքերը (Ամարաս, Ս. Գրիգորիս, Կուսանաց անապատ, Ղոնոնյանց անապատ, Եղիշա կուսի անապատ, Բոնի եղցե, Կարմիր եկեղեցի, Բողրիսանի վանք, Մավասի վանք, Շոշկա վանք), նշանավոր բերդերը (Աղջկաբերդ, Ղալին խույթ, Բրդահոնջին դալա):

Շուշի քաղաքի և ամբողջ գավառի մասին վիճակագրական լուրջ տեղեկություններ են տրվում «Ստատիստիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)»¹ բաժնում: Ուշագրավ են 1886 և 1895 թթ. բնակչության թիվը և խտությունը, բնակչությունն ըստ ազգությունների և դավանությունների, ըստ բնակության տեղի (քաղաքում և գավառում), ինչպես նաև բնակչության շարժը ամուսնությունները, ծնունդները, մահացությունը, հայ բնակչության աճը, ներկայացնող աղյուսակներն ու համապատասխան վերլուծությունները:

Ծավալուն և բովանդակալից է «Տնտեսական դրություն»² բաժինը, որտեղ հանգամանորեն ներկայացվում է Վարանդայի բնակչության տնտեսական զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, շերամապահությունը, մեղվաբուծությունը, ձկնորսությունը, որսորդությունը, արհեստները, գործարանային արդյունաբերությունը, առևտուրը՝ անհրաժեշտ աղյուսակներով:

Հաջորդ՝ «Լուսատրություն» բաժնում³ Ե. Լալայանը անդրադառնում է դպրոցներին, գրադարաններին, պարբերական հրատարակություններին, թատրոնին, տպարաններին, ոճրագործությանը, փոստին՝ քննության արդյունքները ներկայացնելով տարբեր աղյուսակներով:

«Ընտանեկան բարք» խորագրի տակ առանձին բաժիններով՝ «Ամուսնություն և հարսանեաց սովորություններ»⁴, «Տղաբերք և կնունք»⁵, «Ընտանեկան կեանք»⁶, «Հիվանդություն և բժշկություն»⁷, «Մահ, թաղումն և մեղեղոց»⁸, «Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին»⁹, հանգամանորեն լուսաբանված են ընտանեկան բարքերն ու ծեսերը: Ամուսնությունը և հարսենական սովորությունները քննելիս հեղինակը առանձին ենթավերնագրերի տակ անդրադառնում է այնպիսի ծեսերի ու երևույթների, ինչպիսիք են՝ օրորոցի նշանադրությունը, շալակի նշանադրությունը, ծաղկագարդի նշանադրությունը (բարգյահ), օջախի պսակը, թոնրի պսակը, առնանգամաբ ամուսնությունը, գնամաբ ամուսնությունը, լեվիրան, ծախսը, աղջիկ ուզելը, նշանդրեքը, խոնչա տանելը, հղե կտրելը, տըշտըմաղը, քավորը, հանդերձօրհներքը, սափրելու ծեսը, հարսնառ գնալը, փրթթթօրհներքը, պսակ գնալը, հարսի օժիտը, հարս տանելը, մեծարքը, մկրկոչեքը:

Ընտանեկան կյանքը նկարագրելիս վերլուծության են ենթարկվում նահապետական ընտանիքի բարքերը, տրվում են ազգակցության աստիճանները, անդրադարձ է կատարվում նաև բարոյականությանը. նշվում են նահապետական բարքերի ու բարոյական ըմբռնումների անկման պատճառները, որոնցից են պանդխտությունը, երկրի դիրքը, գործարանները, գորքը և այլն:

«Հիվանդություն և բժշկություն» բաժինը ներկայացնում է գավառում տարածված մի շարք հիվանդություններ՝ ականջի վշոց, աչքացավ, անքնություն, արյունահոսություն, այտուտուց, ատամնացավ, այրված մարմին, բարակացավ, բերանհարենք, գլխացավ, լուծ, խավարսն, խոլերա, իլություն, կատաղած շան կծած, կողքի ծակոց, կտրված մաշկ, կապույտ վերք, հագ, հարբուխ, միզակապություն, մատնաշունչ, մագոլ, մոլոքոր, ոսկրաբեկ, ոտների քրտինք, գնդակի

¹ Նույնը: էջ 54-76

² Նույնը: էջ 77-101

³ Նույնը: էջ 102-112

⁴ Նույնը: էջ 113-144

⁵ Նույնը: էջ 144-150

⁶ Նույնը: էջ 151-172

⁷ Նույնը: էջ 173-178

⁸ Նույնը: էջ 178-184

⁹ Նույնը: էջ 185-186

վերք, տաքություն, ցավ տված մկանուք, փայծաղի մեծանալը, փորացավ, փորկապություն, օձի թույն, և դրանց բուժման ժողովրդական միջոցներն ու հիվանդությունների տարածման հիմնական պատճառները:

Համառոտ տրվում են նաև մահվան և թաղման հետ կապված ծեսերը, հոգու և հանդերձյալ կյանքի մասին ժողովրդի պատկերացումները:

Աշխատության մեջ ամենաընդարձակը «Հավատք» բաժինն է, որտեղ Ե. Լալայանը առանձին ենթաբաժիններով քննության է առնում լեռների, քարերի, կրակի, ջրի, ծառերի, կենդանիների, լուսավորների պաշտամունքի ձևերը, անդրադառնում նաև քաջքերին և սատանաներին, կախարդությանն ու սնտիպապաշտություններին:

Աշխատության երկրորդ մասի¹ հեղինակը նույնպես Ե. Լալայանն է, ով ուսումնասիրության համար, ինչպես նշում է, բացի իր հավաքած նյութերից, օգտագործել է Ալլահվերդյանի, Վարդապետյանի, Հովհաննիսյանի և ուրիշների՝ տարբեր գյուղերից հավաքած նյութերը²: «Նշանաւոր տօներ» խորագիրը կրող այս բաժնում ամենայն մանրամասնությամբ քննության են առնված 19-րդ դարի վերջին Վարանդայում տարածված տոները՝ *Նոր տարի*, *Ծնունդ և ջրօրհնէք*, *Սուրբ Սարգիս*, *Բարեկենդան*, *Տյառնընդառաջ*, *Մեծ պաս*, *Ծաղկագարդ*, *Չարչարանաց շաբաթ*, *Զատիկ*, *Համբարձում*, *Լուսավորչի պաս*, *Վարդավառ*, *Նավասարդ*, դրանց հետ կապված զանազան ծեսերը, կերակրատեսակները, խաղատեսակները և այլ հանգամանքներ:

Կարևոր նշանակություն ունեն նաև աշխատության մեջ ընդգրկված լուսանկարները՝ «Շուշի», «Շուշեցի հայ կինն ու իր թոռը», «Շուշեցի այսն ու հարսը», «Շուշեցի կինը փողոցում», «Մոլլան ազան տալիս», «Զենքեր», «Շուշու ջրկիր», «Վարանդեցի հայ գեղջկուհի», «Վարանդեցի հայ կին», որոնք այդ ժամանակաշրջանի եզակի նմուշներից են:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին դեռևս բանագիտությունը առանձնացված չէր որպես առանձին գիտություն: Թերևս դրանով պետք է բացատրել, որ ժամանակի մի շարք ուսումնասիրություններում և ժողովածուներում, այդ թվում «Ազգագրական հանդեսում» տպագրված բանահյուսական նյութերը ներկայացվում են ազգագրականի հետ միասին: Նման բազմաթիվ նյութեր են ընդգրկված նաև «Վարանդա» ժողովածուում³, որտեղ հեղինակները տարբեր բաժիններում այս կամ այն երևույթը նկարագրելիս հաճախ են անդրադարձել դրանց հետ կապված ժողովրդական ստեղծագործություններին: Առատ են ասույթային բանահյուսության նմուշները, որոնք հիմնականում ընդգրկված են ընտանեկան բարքերի ու ծեսերի նկարագրություններում: Դրանց մեջ հաճախ են հանդիպում բարեմաղթություններ ու օրհնանքներ՝ «Բարով դու էլ մին տղա բիրիս...», «Շէն կէնաս», «Հորով, մորով ու բախտաւոր գավակ լինի», «Աստոծ ձեզ պահի», «Քո շոքը ոչ պրկասի իմ գլխան...», անեծքներ: «Քու հոր տոնը պրիշակ մնա», «Ծոխդ կտրե», «Պոչերդ կտորիս», «Ծամերդ տրխտակին սանրիս», «Ծծերավդ չանգալ ընկնիս», «Մին ծրկիս, հրգեր փրքիս», «Հանց օրի կյաս, օրին ծնընդկանը թրմաշա կյա», այլ բանաձևումներ: «Չոր տառէխ», «Քավթառ գրլխակեր», «Աստված, էնքան մեր խեզանը պահիս, չըքօրանը ես մեռնիս, հարսին նան տղի ումուդ չընգնիս» և այլն:

Հարսի և ընտանիքի մյուս անդամների փոխհարաբերություններն ու նրանցից յուրաքանչյուրի բարոյական նկարագիրն է բնութագրում «Ընտանեկան կեանք» բաժնում զետեղված չափածո ստեղծագործությունը⁴, որտեղ հիվանդ հարսը աղերսական ձայնով դիմում է ընտանիքի անդամներին՝ մի գդալ ջուր խնդրելով, սակայն ոչ մեկը չի կատարում նրա խնդրանքը, մինչև ամուսինը գալիս և տալիս է ջուրը, որը խմելուն պես հիվանդը մեռնում է:

¹ Գ գիրք, էջ 338-349

² Նույնը, էջ 349

³ Մանրամասն տե՛ս Վարդանյան Ս., **Վարանդայի բանավոր մշակույթը Ե. Լալայանի և նրա թղթակից բանահավաքների գրառումներում**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, N2, էջ 356-367

⁴ Բ գիրք, էջ 156

Այս բաժնում են ընդգրկված մեկ այլ չափածո ստեղծագործություն, որը ունի քնարական բնույթ և ներկայացնում է սիրահար գույգի գուգերգը¹, և մի քանի աղոթքներ:

Վարանդայում ժամանակին լայնորեն տարածված էին ավանդությունները, որոնց մի մասը տեղ է գտել ժողովածուում, մասնավորապես «Հավատք»² խորագրի տակ ընդգրկված նյութերում, որտեղ ներկայացված են տարբեր լեռների, քարերի ու ժայռերի, կրակի, ջրի, ծառերի, թռչունների ու կենդանիների, երկնային լուսատուների ու տարբեր երևույթների, քաջքերի ու սատանաների, տարբեր սրբավայրերի մասին եղած տասնյակ ավանդություններ:

Հարկ է նշել, որ Ա. Նազինյանի խմբագրությամբ «Վարանդա» ժողովածուն՝ լեզվական, քերականական, ոճաբանական որոշ անհարթությունների, բացթողումների և վրիպակների ճշգրտմամբ ու լրացմամբ, հանդեսում տպագրված «Գանձակի գավառ (նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար)» ժողովածուի հետ «Արցախ» խորագրով վերահրատարակվել է 1988թ.³ կազմելով Ե. Լալայանի երկերի հինգհատորյակի 2-րդ հատորը³:

«Ազգագրական հանդեսի» 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ գրքերում լույս է տեսնում Ա. Դադյանի «Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից» ժողովածուն⁴, որտեղ ընդգրկված են հեղինակի՝ 1903 թ. և նրա եղբոր՝ նշանավոր ժողովրդագետ Ա. Դադյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասամբ նաև Դիզակի և Խաչենի գյուղերից գրառած ժողովրդական վիճակի երգեր՝ ջանգյուլումներ:

Առաջաբանում՝ «Երկու խոսք», տրվում են նյութերի գրառման հանգամանքները, որից պարզ է դառնում, որ հեղինակները, բացի վիճակի երգերից, գրառել են ալելույաներ, երգեր, ոտանավորներ, չնայած հանդեսի նշված գրքերում զետեղված են միայն վիճակի երգերը: Այստեղ Ա. Դադյանը ներկայացնում է նաև մի ուշագրավ բացահայտում. «Երգերը, մանաւանդ սիրոյ երգերը, ասում են աղջիկները, որոնք օտար մարդկանց մօտ ամաչում են «յար» բառը գործածել, որի փոխարէն ախպեր բառն են գործ ածում: Եւ այն երգերը, որոնք հաւաքել ենք երկուսս էլ, և նրա գրի առածի մէջ ախպեր է գործածուած, իսկ իմ գրի առածի մէջ յար բառը, ես գերադասել եմ իմը, որովհետև նախ սիրոյ երգի միտքը չի համաձայնում ախպեր բառին, և ապա այն, որ պատահում էր ինձ հետ գրի առնելիս: Ասողները, որ իմ ազգականներն էին, նոյն իսկ իմ մօտն ամաչում էին «յար» ասել, և ախպեր էին ասում. երկար թախանձելուց, համոզելուց յետոյ միայն սիրտ էին անում «յար» բառը գործածել, որի պատճառով նոյն իսկ քառատողի ամբողջ շարայարությունը երբեմն փոխւում էր»⁵: Ինչ խոսք, որ նման պարզաբանումը ճշմարտացի է և կարևոր հայ ժողովրդական, մասնավորապես վիճակի երգերի ուսումնասիրության համար:

Բուն ժողովածուն ընդգրկում է 229 ջանգյուլում, որոնցից մի քանիսի համար նշված են նաև տարբերակները՝ տարբերվող տողերի ներկայացմամբ: Դրանք գերազանցապես սիրո երգեր են, որոնք արտահայտում են երիտասարդ աղջիկների և տղաների սիրո զգացմունքը տարբեր նրբերանգներով: Մի շարք ջանգյուլումներ նվիրված են յարի գովքին, որ ասվում են աղջկա կամ տղայի կողմից: Գովվում են աղջկա չինար բոյը, ալագոյոգ աչքերը, քաղցր լեզուն, ծամերը, հագուստը, տղայի բոյն ու բուսաթը, ճարակությունը, ֆիզիկական ուժը, չալ-չալ աչքերը, թուխ բեղերը, քյաքուլը և այլն.

Ալ տրդա ջան, ալ տրդա,
Աշկերը չալ-չալ տրդա,
Էտ մուտանան պէր մրէր սօնը,
Ինձ գըլըջաղ տար ձէր սօնը.⁷

Ախճի, ախճի համ օնիս,
Չուրուքսլուանէ ծամ օնիս,
Քա հօր, քա մօր աչքը լիւս կյա,
Վրէր ինձ կյոյլի կամ օնիս.⁸

¹ Նույնը, էջ 171-172

² Նույնը, էջ 187-244

³ Լալայան Ե., *Երկեր 5 հատորով*, Երևան, 1988, հ.2

⁴ Դադյան Ա., *Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից*, «Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89

⁵ XVII գիրք, էջ 37-40

⁶ Նույնը, էջ 38-39

⁷ Նույնը, էջ 41

⁸ Նույն տեղը

Որոշ խաղիկներում արտահայտվում է աղջկա բողոքը ժամանակի սովորությունների և բարքերի հանդեպ: Աղջիկներին սովորաբար ամուսնացնում էին փոքր հասակում արդեն տարիքն առած տղամարդու հետ՝ հաճախ հիմք ընդունելով վերջինիս հարստությունը: Ծնողների որոշումը օրենք էր աղջիկների համար, և նրանք լուռումունջ ենթարկվում էին նրանց՝ անիծելով իրենց բախտը.

<i>Բախճա-բրհար ըմ կապալ.</i>	<i>Արեվըն ընգավ մըէր պատէն,</i>
<i>Աղուս գրհոր ըմ կապալ.</i>	<i>Արքայութիւն իմ տատէն,</i>
<i>Յէս էն տրդէն էօզիւմ չըմ.</i>	<i>Հօքիւտ դադվէ այ տատէ,</i>
<i>Օժավ յըրա հըն կապալ:¹</i>	<i>Ինձ խըէ տըվէր ըննտտէն:²</i>

Սակայն լինում են նաև դեպքեր, երբ նրանք ընդդիմանում են այդ որոշման դեմ՝ գերադասելով աղքատ, բայց սիրած տղային.

<i>Հմսիք ա հա, հմսիք ա,</i>	<i>Տախտ ըմ կյիւտոյ, հավան ըմ,</i>
<i>Տօն չօնէ, քյտսիք ա,</i>	<i>Յէս իմ կըլխու դըվան ըմ,</i>
<i>Կօզէ ասիք, կօզէ վուչ,</i>	<i>Ա հոր, ա մար խօսէլ մըէք,</i>
<i>Էն տըղան ինձ նմսիք ա՞:</i>	<i>Յէս էն տըղէն հավան ըմ՞:</i>

Հավաքածուի վիճակի երգերում սիրված մոտիվներից են նաև յարին տեսնելու, նրա կողքին լինելու, շուտափույթ ամուսնանալու, նրա կրծքին հանգչելու, հանուն նրա կյանքը գոհաբերելու և բազմաթիվ այլ ցանկությունների արտահայտությունները:

Բազմազան ձևերով արտահայտված սիրո հետ հաճախ ներկայացվում է գյուղական աշխատանքը, և դա բնական է, քանի որ խաղիկների հերոսուհիները հիմնականում գեղջկուհիներն են, իսկ նրանց սիրած տղաները գյուղական աշխատանքին, հատկապես երկրագործությանը նվիրված երիտասարդները:

Հուզիչ են պանդխտության երգերը: Դարեր շարունակ արցախցի երիտասարդները բռնել են պանդխտության ճանապարհը՝ ոգևորված օտար ավերում հարստանալու գաղափարով: Սակայն երկար չի տևում այդ ոգևորությունը, և վրա է հասնում հիասթափությունը.

<i>Նանէ նանէ, նան չօնիւ,</i>	<i>Ծըրավալ ըմ, ճիւր չըկա,</i>
<i>Մին քըթէօլ թըթօ թան չօնիւ,</i>	<i>Մըրէրանում ըմ, ախպիւր չըկա,</i>
<i>Կըմըէնիւմ ջոհիլ ջըվան,</i>	<i>Կըմէնիւմ դորիք էօլքիւմ,</i>
<i>Մին թային վոթոն չօնիւ՞:</i>	<i>Քըշտէս մար ու քուր չըկա:⁶</i>

Այլ խաղիկներում հանդես է գալիս պանդուխտի սիրածը, ով մնացել է անտեր, շատացել են յարի թշնամիները, սակայն նա չի կորցնում հույսը և մերժելով բոլորին՝ կարոտով սպասում է յարի վերադառնալուն.

<i>Քըրնի, կյալ չըմ, կարէլ չըմ,</i>	<i>Հոլոլ-մաշալ ըմ, տօն յէք,</i>
<i>Ղահրած ըմ, կյալ չըմ, կարէլ չըմ,</i>	<i>Քյամըտ մաշալ ըմ, տօն յէք,</i>
<i>Մին հըրեռէ տըէղ մին յար օնիւ,</i>	<i>Պիւլլիւր լիւսընգյին նըման,</i>
<i>Ըրիւշիւ կյալ չըմ, կարէլ չըմ՞:</i>	<i>Հոլոլ-մաշալ ըմ, տօն յէք՞:</i>

Ժողովածուում կան նաև այլ բնույթի սահմանափակ ջանգյուլումներ, որոնցում ներկայացվում են հայրենի բնաշխարհը, աշխարհի անցողիկությունը, մարդկային վեհ և ստոր արարքները և այլն.

<i>Տիգափաղ պէցիւր սար ա,</i>	<i>Նալը քըցիւմ քըթօցը,</i>
<i>Միւն ու կըրանը քար ա,</i>	<i>Յէր կընի գըրընգօցը,</i>

¹ Նույնը, էջ 43
² Նույն տեղը
³ XVIII գիրք, էջ 28
⁴ XIX գիրք, էջ 87
⁵ Նույնը, էջ 86
⁶ XVIII գիրք, 1908, էջ 25
⁷ XIX գիրք, 1910, էջ 89
⁸ XVIII գիրք, 1908, էջ 28

Յէս մրէռնիւմ էն Տրգրփադա,

Յէս տրէսալ չրմ, թա նի մրննէ

Չրքրուպիլլիւրը տըլտկու տար ա¹:

Մարթ ըխպրկընգանը ծօցը²:

«Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից» հավաքածուն կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն Արցախի բանահյուսության, այլև Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրության համար: Ժողովածուի առաջաբանում լուրջ դիտարկումներ կան բարբառի վերաբերյալ, որը Ա. Դադյանը կոչում է դարաբաղցերէն:³ Տառադարձության համար հեղինակը հիմք է ընդունել Հր. Աճառյանի՝ Աճառյանի՝ Ղարաբաղի բարբառին նվիրված ուսումնասիրությունը⁴, որը բարձր գնահատելով՝ «բաւականին ճիշտ որոշել էր դարաբաղցերէնին յատուկ հնչիւնները»⁵, նշում է նաև որոշ խոտորումներ. «Ի դէպ, կարևոր էմ համարում յիշել այդ խոտորումներից մեկը, որ բաւականին դժարութիւն է պատճառում գրելու ժամանակ: Այդ «ը» տառի հնչման երկու տարբեր աստիճան որոշելն է, կակուղ և կոշտ, որ ինքը պարոն Աճառեանն էլ նկատել է, բայց տարբեր նշաններ չի որոշել, որով և ընթերցանութիւնը, մանաւանդ օտարի համար, բաւականին դժարանում է... Աչքի է գառնում մի աւելորդ երկբարբառի ընդունելը դարձեալ նոյն գրքում, «ուա», որը չկայ, այլ «վա» հնչիւնն է, որ շփոթեցրել է պ. Աճառեանին, նոյն օրինակները, որ այդ երկբարբառի համար բերել է պ. Աճառեանը, հնչում է ոչ թէ թթուաշ, այլ թրթվաշ, ոչ թէ չուան, այլ չրվան և այլն»⁶: Ուշագրավ է դիտողությունն այն մասին, որ բարբառում սեռական հոլովում գոյականները ըէ վերջավորություն ստանում են որոշյալ առման դեպքում, իսկ անորոշի դեպքում՝ «բուն սեռական», պետք է լինի ոչ թէ ըէ, ինչպես ներկայացրել է Աճառյանը, այլ ու⁷:

Հեղինակը կարևոր է համարում բարբառային տարադարձության պահպանումը. «Այս նոր հնչիւնաբանութեամբ գրած նիւթերը պարզ է, որ կրկնակի արժեք են ստանում, քան ունէին: Ազգագրական նիւթերը, որ միաժամանակ եւ լեզւաբանական նիւթեր են, չեն կարողանում վերջինիս պահանջներին բաւարարութիւն տալ, երբ այն տառերը, որոնցով գրած են, չեն արտաբերում այն բոլոր հնչիւնները, որոնք որ կան իրապես լեզւի մէջ»⁸: Այնուհետև ներկայացվում է այբուբենը⁹, որը հեղինակը գործածել է հավաքածուի նյութերի արտագրության արտագրության ժամանակ: Ինչ խոսք, որ այդ ժամանակ դեռևս մշակված չէր բարբառային գիտական տառադարձությունը, և Ա. Դադյանը Ղարաբաղի բարբառի՝ գրական հայերենից տարբերվող հնչյունները տալիս է հետևյալ կերպ. ա ձայնավորի քմայնացումը՝ շրջած **m** տառով, ու-ի քմայնացումը՝ **իւ**, օ-ի քմայնացումը՝ **էօ**, գ, կ, ղ, ք բաղաձայնների քմայնացումը՝ համապատասխանաբար՝ **գլ, կլ, քլ, ը** և է ձայնավորների միջին աստիճանը՝ **ըէ** հնչյունակապակցություններով:

Ժողովածուում ընդգրկված դժվարհասկանալի գրեթե բոլոր՝ հիմնականում բարբառային և օտար լեզուներից փոխառյալ բառերը համապատասխան էջերում բացատրված են գրական հայերենով: Դրանցից առանձին նշանակություն ունեն նրանք, որոնք ներկայումս այլևս չեն գործածվում Ղարաբաղի բարբառում կամ միայն տարեց բարբառախոսների «սեփականությունն» են, ինչպես՝ *գլըլըջաղ* (եկող տարին), *չուրուքսլուանէ* (քառակուսի), *ջառռահ* (բժիշկ), *սաղվաթ* (հեռու տեղից բերած նվեր), *ծրծառուտ* (ծաղկավոր), *քումդար* (շերամապահ), *վըէրթ* (հորթ), *տուցաղ* (բանտ), *գլիւրջի* (կոփի), *բուրմա* (սև), *քյամ* (վիշտ, կարոտ), *դիւրանդ* (նուրբ), *դէօլմիշ ինիլ* (թարախակալել), *դէօնմիշ ինիլ* (ուռչել), *հուլի անէլ* (տեղեկացնել), *դոլումքյոթ* (նախշուն), *գլիւլգյոց* (կարմիր), *վէհլ անէլ* (գանգատվել) և այլն:

¹ XIX գիրք, 1910, էջ 89

² Նույնը, էջ 86

³ XVII գիրք, էջ 38

⁴ Աճառեան Հր., *Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին*, Վաղարշապատ, 1901

⁵ XVII գիրք, էջ 39

⁶ Նույն տեղը

⁷ Նույն տեղը

⁸ Նույնը, էջ 39-40

⁹ Նույնը, էջ 40

Արցախի ժողովրդագիտությանն առնչվող նյութեր են տպագրվել նաև «Ազգագրական հանդեսի» այլ համարներում:

Դեռևս Շուշիում 1896 թվականին հրատարակված Ա գրքում է ընդգրկված Լ. Բաբայանի «Խոջալուի գերեզմանները» հաղորդումը¹՝ նվիրված Պետերբուրգի հնագիտական ընկերության անդամ, Շուշիի ռեալական դպրոցի գերմաներենի ուսուցիչ Է. Ռոսլերի՝ Ղարաբաղում, հատկապես Խոջալու և Առաջաձոր գյուղերում 19-րդ դարի վերջերին կատարած հնագիտական պեղումներին:

Հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ գերմանացի հնագետը պեղումների արդյունքում հայտնաբերել է շինությունների մնացորդներ, կուրգաններ, անոթներ, դրամներ, զենքեր, զարդարանքներ, գործիքներ, սափորներ, որոնց մի մասը պատված է գեղեցիկ զարդաքանդակներով, «որ ցոյց են տալիս այդ տեղի բնակիչների գեղարուեստական զարգացած ճաշակը»²:

Մեկ այլ Ջիբրայիլի գավառի Ղարաբուլաղ գյուղում կատարված պեղումների մասին հաղորդում է տպագրել Ե. Լալայանը³: Ըստ հաղորդման՝ 1896 թվականի ամռանը Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ընկերության հանձնարարությամբ նույն ընկերության անդամ Ա. Իվանովսկին պեղումներ է կատարել Գանձակի, Շուշու և Ջիբրայիլի գավառներում ու գիտության համար բավական թվով թանկագին իրեր գտել: Իվանովսկին, Ղարաբուլաղ գյուղի կուրգաններից մի քանիսի պեղումը սկսելով, այն անավարտ է թողել և խնդրել Ե. Լալայանին ավարտել այն, ով սիրով կատարել է գիտնականի հանձնարարությունը՝ ընկերության կողմից արժանանալով շնորհակալության: Հաղորդման մեջ Ե. Լալայանը ներկայացնում է այդ կուրգաններից մեկի՝ «Ղարաքեօփակի» մասին պատմվող ավանդությունը. «Շահ Աբաս անցնելով այդ տեղից, տեսել է մի ծերունի, որ միայնակ հնձում է իւր արտը: Մեղքանալով նրա վրայ: հրամայում է իւր զինուորներին անմիջապէս բոլորը հնձելու և երբ վերջացնում են, Շահ – Աբաս հարցնում է ծերունուն, թե լա՞ւ է ընկերովի աշխատելը: Սա էլ պատասխանում է. «Լաւ է ընկերովի աշխատել, բայց միայնակ ուտել»: Սրա վրայ բարկանալով: Շահ-Աբաս հրամայում է իւր զօրքին մի մի քար ձգել այդ եսասէր ծերունու վրայ, որից և գոյանում է այդ բլուրը»⁴:

Հանդեսի XIII գրքում է տպագրված Ի. Հարությունյանի «Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեանց» հոդվածը⁵, որտեղ ներկայացնելով արցախցի նշանավոր հոգևորականի կյանքն ու գործունեությունը՝ անդրադառնում է նաև նրա ժողովրդագիտական աշխատություններին և հրատարակություններին:

Այսպիսով, արժևորելով Ե. Լալայանի հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսի» տեղն ու դերը հայ իրականության մեջ, միանշանակ կարող ենք փաստել, որ այն առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ Արցախի ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման, ուսումնասիրության ու հրատարակման բնագավառում և ուղենիշ հանդիսացավ հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Տեղեկություններ հնդիւնակի մասին.

Արմեն Սարգսյան -բ.գ.թ., ԼՂՀ կրթության, գիտության և սպորտի նախարարություն

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում լսմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.թ., Հ. Ղազարյանը:

¹ «Ազգագրական հանդես», Շուշի, Ա գիրք, էջ 37-40

² Նույնը, էջ 39

³ «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 307-308

⁴ Նույնը, էջ 307

⁵ «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1906, XIII գիրք, N1, էջ 227-228